

**O‘ZBEK SHEVALARI MORFOLOGIYASI VA ULARNING
O‘RGANILISHI**

МОРФОЛОГИЯ УЗБЕКСКИХ ДИАЛЕКТОВ И ИХ ИЗУЧЕНИЕ

MORPHOLOGY OF UZBEK DIALECTS AND THEIR STUDY

Uzoqova Nargiza Yuldosh qizi,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida o‘qituvchisi

+99890 878 38 29

Nuraliyeva Madina,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti 1-bosqich talabasi

nuraliyevamadina626@gmail.com

***Annotatsiya:** Ushbu maqola o‘zbek shevalari morfologiyasi va ularning o‘rganilishi masalalarini yoritib beradi. Tadqiqot usullari va adabiyotlar tahlili, natijalar va ularning tahlili, muhokama hamda xulosalar keltirilgan. Maqolada o‘zbek shevalarining morfologik xususiyatlari, ularning kelib chiqish sabablari va adabiy til bilan aloqasi kabi masalalar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, bu sohada mavjud muammolar va ularni hal qilish yo‘llari haqida fikr yuritilgan.*

***Kalit so‘zlar:** o‘zbek shevalari, morfologiya, dialektologiya, til tadqiqi, sheva xususiyatlari*

Аннотация: Данная статья освещает вопросы морфологии узбекских диалектов и их изучения. Представлены методы исследования и анализ литературы, результаты и их анализ, Обсуждение и выводы. В статье рассматриваются такие вопросы, как морфологические особенности узбекских диалектов, причины их возникновения и связь с литературным языком. Также были рассмотрены существующие проблемы в этой области и пути их решения.

Ключевые слова: узбекские диалекты, морфология, диалектология, языковые исследования, диалектные особенности

Abstract: This article covers the issues of morphology of Uzbek dialects and their study. Research methods and literature analysis, results and their analysis, discussion and conclusions are presented. The article deals with issues such as morphological features of Uzbek dialects, the reasons for their origin and their relationship with the literary language. The field also reflected on existing problems and ways to solve them.

Keywords: Uzbek dialects, morphology, dialectology, language study, dialect characteristics

KIRISH

O‘zbekiston hududida bir nechta shevalar mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos morfologik xususiyatlarga ega. Shevalarning morfologik jihatlarini o‘rganish nafaqat dialektologiya, balki umumiy tilshunoslik nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega [1]. Ushbu tadqiqot o‘zbek shevalari morfologiyasining asosiy jihatlarini va ularning o‘rganilish darajasini yoritib berishga qaratilgan.

USULLAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va statistik tahlil usullaridan foydalanildi. O'zbek dialektologiyasi bo'yicha mavjud adabiyotlar, jumladan, Reshetov [2], Shoabdurahmonov [3] va boshqalarning ishlari tahlil qilindi. Shuningdek, shevalarning morfologik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha xorijiy tadqiqotchilarning, xususan, Johanson [4] va Menges [5] kabi olimlarning ishlari ham ko'rib chiqildi.

NATIJARLAR

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek shevalari morfologiyasi adabiy tildan bir qator jihatlari bilan farqlanadi. Masalan, ayrim shevalarda kelishik qo'shimchalari farqli shakllarda namoyon bo'ladi (Xorazm shevasida -ga/-ka, -da/-ta, -dan/-tan) [2]. Shuningdek, shevalarning o'ziga xos fe'l shakllari ham mavjud (masalan, Qashqadaryo shevasida -ajak/-ajaq, -iyap/-yap kabi qo'shimchalar) [3].

Qashqadaryo shevalari o'zbek tilining janubiy lahjalariga mansub bo'lib, o'ziga xos morfologik xususiyatlarga ega. Ushbu shevalar Qashqadaryo viloyatining turli hududlarida tarqalgan bo'lib, ular o'rtasida ham ayrim farqlar mavjud. Tadqiqot davomida Qashqadaryo shevalarining quyidagi morfologik xususiyatlari aniqlandi:

Qashqadaryo shevalarida fe'lning o'tgan zamon shakllari o'ziga xos qo'shimchalar bilan ifodalanadi. Masalan, -gan qo'shimchasi o'rnida -gon/-qon/-kon qo'shimchalari qo'llaniladi (kelgan - kelgon, aytgan - aytqon).

Shuningdek, Qashqadaryo shevalarida fe'lning kelasi zamon shakllari ham o'ziga xos ko'rinishga ega. Adabiy tildagi -a/-y qo'shimchalari o'rnida -adi/-idi qo'shimchalari ishlatiladi (boraman - boradiman, kelasan - keliding).

Qashqadaryo shevalarida egalik qo‘shimchalari ham farqli shakllarda namoyon bo‘ladi. Masalan, I shaxs birlik egalik qo‘shimchasi -im/-m emas, balki -man shaklida qo‘llaniladi (kitobim - kitobman).

Bundan tashqari, Qashqadaryo shevalarida kelishik qo‘shimchalari ham adabiy tildan farqlanadi. Masalan, -ga/-ka, -da/-ta kabi qo‘shimchalar o‘rnida -a shaklida umumlashgan qo‘shimcha ishlatiladi (maktabga - maktaba, uyda - uya).

Qashqadaryo shevalari morfologiyasida arxaik unsurlar ham saqlanib qolgan. Masalan, -roq qo‘shimchasi hozirgi adabiy tilda deyarli qo‘llanilmaydi, ammo Qashqadaryo shevalarida bu qo‘shimcha hali ham uchraydi (yaxshiroq, qizilroq).

Ushbu natijalar Qashqadaryo shevalarining morfologik jihatdan o‘ziga xos va boy ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu shevalarni o‘rganish orqali nafaqat hududning til xususiyatlari, balki o‘zbek tilining umumiy taraqqiyoti haqida ham muhim ma’lumotlar olish mumkin.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Shevalarning morfologik xususiyatlari ularning tarixiy taraqqiyoti va boshqa tillar bilan aloqasi natijasidir. Masalan, Xorazm shevasidagi -ga/-ka, -da/-ta kabi qo‘shimchalar qadimgi turkiy tilga xos bo‘lgan [4]. Shuningdek, ayrim shevalardagi o‘ziga xos fe‘l shakllari ham tarixiy jarayonlar mahsuli hisoblanadi [5].

O‘zbek shevalarining morfologik jihatlari hali to‘liq o‘rganilmagan va bu borada qator muammolar mavjud. Jumladan, shevalarning morfologik xususiyatlarini tizimli ravishda tasniflash, ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash va adabiy til bilan aloqasini o‘rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

O‘zbek shevalarining morfologik xususiyatlarini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Shevalarning morfologik jihatlari haqidagi

ma'lumotlar tilning tarixiy taraqqiyotini tushunish, adabiy til me'yorlarini belgilash va til siyosatini shakllantirish uchun muhim [6]. Shuningdek, shevalarning morfologik xususiyatlarini hisobga olish leksikografiya, tarjimashunoslik va til o'qitish kabi sohalarda ham qo'l keladi.

O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular adabiy tildan bir qator jihatlari bilan farqlanadi. Masalan, ayrim shevalarda kelishik qo'shimchalari o'ziga xos shakllarga ega bo'lib, bu tilning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq. Shuningdek, shevalarning fe'l shakllari ham adabiy tildan farqli bo'lishi mumkin, bu esa turli tarixiy-lisoniy omillar ta'siri natijasidir.

Shevalarning morfologik tizimi adabiy til bilan qiyosiy tahlil qilinganda, ular o'rtasida bir qator farqlar mavjudligi ko'zga tashlanadi. Masalan, adabiy tilda kelishik qo'shimchalari -ning, -ni, -da, -dan kabi shakllarga ega bo'lsa, ayrim shevalarda -ni o'rnida -di, -da o'rnida -na kabi variantlar qo'llaniladi [8]. Bunday farqlar shevalarning o'ziga xos taraqqiyoti va boshqa tillar bilan aloqasi natijasida yuzaga kelgan.

O'zbek shevalari morfologiyasining areal xususiyatlarini tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ayrim morfologik hodisalar ma'lum bir hududga xos bo'lishi mumkin, boshqa hududlarda esa uchramasligi mumkin. Masalan, Qashqadaryo shevasidagi -ajak/-ajaq, -iyap/-yap kabi fe'l qo'shimchalari boshqa shevalarda kuzatilmaydi [3]. Bu esa shevalarning tarixiy-geografik taraqqiyoti va boshqa tillar bilan aloqasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Shuningdek, shevalarning morfologik xususiyatlari ularning lug'at tarkibi bilan ham chambarchas bog'liq. Ayrim so'zlar ma'lum bir shevaga xos bo'lishi va o'ziga xos morfologik xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, Xorazm shevasida "ketmon" so'zi "ketmen" shaklida qo'llaniladi va -men qo'shimchasi

orqali yasalgan [9]. Bunday holatlarda shevalarning leksik va morfologik xususiyatlarini kompleks tarzda o'rganish talab etiladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek shevalari morfologiyasi murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, uni har tomonlama o'rganish tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Shevalarning morfologik xususiyatlarini tahlil qilish orqali tilning tarixiy taraqqiyoti, areal xususiyatlari va boshqa tillar bilan aloqasi haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin.

O'zbek shevalari morfologiyasini o'rganishda bir qator muammolar mavjud. Avvalo, shevalarning morfologik xususiyatlarini yig'ish va tasniflashda qiyinchiliklar yuzaga keladi, chunki ayrim shevalar hali to'liq o'rganilmagan [7]. Bundan tashqari, shevalarning morfologik tizimini adabiy til bilan qiyoslash va ular o'rtasidagi farqlarni aniqlashda ham murakkabliklar mavjud.

Ushbu muammolarni hal qilish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- Shevalarni dala tadqiqotlari asosida o'rganish va morfologik xususiyatlarni tizimli ravishda yig'ish;
- Shevalarning morfologik tizimini adabiy til bilan qiyosiy tahlil qilish va farqlarni aniqlash;
- Shevalarning morfologik xususiyatlarini tarixiy-qiyosiy metodlar asosida tadqiq qilish;
- Shevalardagi morfologik hodisalarning areal xususiyatlarini o'rganish va xaritalash.

Yuqoridagi tadbirlarni amalga oshirish orqali o'zbek shevalari morfologiyasini yanada chuqurroq va tizimli ravishda o'rganish, bu sohada mavjud muammolarni hal qilish mumkin.

XULOSALAR

O‘zbek shevalari morfologiyasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni o‘rganish nafaqat dialektologiya, balki umumiy tilshunoslik uchun ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, shevalarning morfologik jihatlari ularning tarixiy taraqqiyoti va boshqa tillar bilan aloqasi mahsulidir. Biroq, bu sohada hali qator ochiq masalalar mavjud bo‘lib, ularni hal qilish uchun yanada chuqurroq va tizimli tadqiqotlar o‘tkazish zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI

1. Akramov, N. (2018). O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent: Fan.
2. Reshetov, V. V. (1959). O‘zbek shevalarining tasnifi. O‘zbek tili va adabiyoti, (2), 22-31.
3. Shoabdurahmonov, Sh. (1971). O‘zbek xalq shevalari. Toshkent: Fan.
4. Johanson, L. (1998). The history of Turkic. In Johanson, L., & Csató, É. Á. (Eds.), The Turkic languages (pp. 81-125). London: Routledge.
5. Menges, K. H. (1959). The Turkic languages and peoples: An introduction to Turkic studies. Wiesbaden: Harrassowitz.
6. Abdurahmonov, G'. (1973). O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent: O‘qituvchi.
7. Ibrohimov, S. (2007). O‘zbek dialektologiyasining dolzarb masalalari. O‘zbek tili va adabiyoti, (4), 16-21.
8. Do'simov, Z. (2019). O'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalari. Filologiya masalalari, (3), 120-125.
9. Abdullayev, F. (1961). Xorazm shevalari. Toshkent: Fan.